

УДК 371.4

В. М. МАЗІН, А. В. СУЩЕНКО

ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ЦІЛЬОВИХ ОРІЄНТИРІВ ПОЗАКЛАСНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті обґрунтовано теоретичний базис для наукового опису позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу. Зокрема, сформульовано положення про ключову роль уяви вихованця у виховному процесі, а також наведено аргументи на користь того, що позакласна виховна робота вчителя повинна бути спрямована на створення умов для формування у вихованців соціально-нормативних ментальних образів і схем відповідно до офіційної ідеології. На основі сформульованих теоретичних положень описано механізм позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу.

Ключові слова: ментальні образи, ментальні схеми, вчитель, виховання, позакласна виховна робота, ідеологія.

Сьогодні на наших очах розгортається становлення суспільства постмодерну, яке фактично виступає безальтернативною моделлю нашого майбутнього, підтриманою значною частиною інтелектуальної еліти різних країн світу, серед якої економісти (Л. Євстигнєєва, Р. Євстигнєєв, О. Погребняк), соціологи (Д. Белл), філософи (Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, М. Фуко), журналісти (Е. Тоффлер), футурологи (Ф. Фукуяма).

Хоча ми, люди, яким випало жити в момент фазового переходу, однією ногою стоїмо в модерні з його логікою, капіталізмом, правом, суспільством, державою, націями, інша наша нога занесена над невідомістю – новим соціальним, політичним і економічним устроєм. Тим не менше, вже зараз деякі параметри цього устрою набувають визначеності. Зокрема, помітною стає тенденція зміщення організувального початку життєдіяльності конкретної людини ьз суспільного на індивідуальний рівень. Явним проявом цієї тенденції є зміна характеру трудової діяльності – перетворення праці з рутинного механічного виконання операцій, зумовлених потребами суспільства, на творчу діяльність, спрямовану на самореалізацію конкретної особистості.

Еволюційна зміна буття громадян нашої країни, зумовлена загальносвітовими тенденціями, глибоко пов'язана з виховною роботою педагогів загалом та вчителів загальноосвітніх навчальних закладів зокрема.

Однак у зв'язку з гострою кризою, об'єктивно зумовленою зіткненням еволюційних парадигм у масштабах глобального суспільства, вчителі загальноосвітніх навчальних закладів як дійові суб'єкти виховного процесу опинилися в суперечливому стані, який водночас вимагає від них, з одного боку, зусиль, спрямованих на збереження цілісності суспільства, шляхом передачі неспадкованої пам'яті минулих поколінь, а з іншого – дій з трансляції вихованцям "нового мислення", що спирається на недовіру до

існуючих традицій, а також на сумніви щодо істинності об'єктивної реальності.

У таких умовах актуалізується необхідність визначення сутності та цільових орієнтирів виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу відповідно до панівних соціологічних, історико-філософських концепцій сприйняття світу в добу постіндустріалізму.

У контексті сказаного вище особливу увагу привертає позакласна виховна робота як форма взаємодії педагога та вихованця, не детермінована відносинами обов'язковості. Потенційно свобода вибору вчителем різноманітних форм цієї роботи дає змогу створити умови для творчої реалізації учня й розглядати позакласне середовище як одне з найбільш перспективних з погляду організації виховного процесу відповідно до соціальної парадигми постмодерну.

Теоретично концепт, з якого може бути пояснений механізм позакласної виховної роботи з позицій актуального філософського, психологічного, соціологічного знання, має бути вже сформульованим. Практично ж у сучасних публікаціях на цю тему лише проголошено більш-менш очевидні положення. Наприклад, декларовано таке:

- у позакласній роботі на сьогодні необхідне створення відповідного освітньо-виховного поля, доступного кожній дитині [11];
- позакласна робота є дієвим інститутом формування системи цінностей вихованця, його соціалізації, а також чинником його інтелектуального, духовного та фізичного розвитку [8; 11];
- позакласна робота є дієвим чинником формування навичок здорового способу життя учнівської молоді [2; 13];
- учень, що бере участь у позакласній роботі, виступає суб'єктом виховного процесу [14];
- заняття в гуртках за інтересами, при певному збігу умов, сприяють усебічному вихованню соціально цінної особистості [9];
- науково-дослідна діяльність на дозвіллі сприяє соціалізації особистості учня позашкільного навчального закладу [2].

Відзначимо також, що позакласна виховна робота вчителя загальноосвітнього навчального закладу пов'язана здебільшого з плануванням і проведенням різноманітних формальних виховних заходів без пояснення соціально-психологічних механізмів виховного процесу [14].

У цілому ж аналіз публікацій показує, що механізми, які лежать в основі позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу, досі належним чином не описані.

Мета статті – визначити сутність та цільові орієнтири позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу.

Результатом проведеної теоретичної роботи стало формування низки тез.

Відповідно до першої тези – метою виховної роботи є формування у вихованця ментальних образів і схем через створення умов для отримання ним специфічних вражень, а також засвоєння певних ідей.

Це положення сходиться до тези Аристотеля, згідно з якою образи “фантазії” слугують передумовою мислення, а також до положення І. Канта про те, що уява – це здатність бачити предмет без його присутності в спогляданні.

Ці тези на сьогодні є загальноновизнаними й не вимагають додаткового обґрунтування. Так, наприклад, у Вікіпедії уява трактується як здатність свідомості створювати образи, уявлення, ідеї та маніпулювати ними. При цьому передбачається, що всякий процес, що проходить “в образах”, має стосунок до уяви.

Вивченню уяви як “психічної реальності” присвячені праці Г. Башляра, Ж. Дюрана, А. Корбена, Р. Отто, К. Юнга та ін. Відповідно до найбільш сучасних наукових поглядів, світ уяви (у термінології А. Корбена – *mundus imaginalis*) є основою психічного життя людини і “знаходиться” між суб’єктом (його почуттями) і об’єктами зовнішнього світу. Іншими словами, *mundus imaginalis* – це світ, розташований між вищою (божественною) реальністю та людським життям [6].

Основою *mundus imaginalis* виступає образ як суб’єктивна представленість предметів навколишнього світу, зумовлена ознаками об’єкта, що сприймаються чуттєво, а також гіпотетичними конструктами [15].

Згідно з А. Корбеном, формування образів (імаго) як структур *mundus imaginalis* є процесом безперервним, який триває протягом усього життя [6].

З суб’єктивного погляду, *mundus imaginalis* будується, насамперед, за допомогою інтеріоризації людиною ідей, які можуть бути розглянуті поза їх взаємозв’язком з фізичним світом [15].

З об’єктивного погляду, образ формується, насамперед, через враження як загальний результат впливу на суб’єкта відомого явища чи сукупності явищ зовнішнього світу [15]. У цьому контексті показовими є праці представників “пруської” системи виховання, а також описані А. Макаренком приклади впливу колективу на свідомість і поведінку окремих вихованців.

Однак очевидно, що образи, що належать до світу уяви, мають складну структуру, вступають в асоціативні зв’язки один з одним і створюють неповторну індивідуальну систему. Побудова такої системи неможлива без конструювання трансцендентальних (ментальних) схем, яке, згідно з І. Кантом, виступає як метод, необхідний для того, щоб зробити наочним абстрактне поняття за допомогою наочних уявлень, що його заміщають [4].

Ідею І. Канта про природу й сутність трансцендентальної схеми розвиває В. Розін, який пропонує аналізувати складний образ (у тому числі соціальної дії) як психологічний конструкт, що рефлектується в певній темі (події) [12].

Пояснення В. Розіна дає змогу розглядати уявлення людини про послідовність дій у тій чи іншій соціально значущій ситуації (точніше, складний образ своєї поведінки в цій ситуації) як ментальну схему [12].

Узагальнюючи сказане вище, можна зробити висновок про те, що формування образів і ментальних схем можна розглядати як мету виховного процесу взагалі та позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу зокрема.

Наступна наша теза про те, що цільовий орієнтир виховної роботи має визначатися на основі панівної ідеології як соціально-нормативного конструкту.

Це положення спирається на тезу К. Юнга про те, що ключові образи та схеми завжди представлені у формах колективного несвідомого й виявляються в міфах, казках, художніх творах, культурах та інших соціальних феноменах, які несуть у собі прообраз уявлення про світ, що визначає базові фундаментальні характеристики людини як соціальної істоти [16].

Проте у зв'язку з необхідністю упорядкування “суспільного міфу” відповідно до інтересів і поглядів певних соціальних груп та інститутів у будь-якій державі сьогодні відбувається відбір і концептуалізація абсолютних ідей, які дають змогу усвідомити й оцінити конкретній людині ставлення до дійсності, а також до інших людей.

Соціальний конструкт, що стає результатом цього процесу, дістав назву ідеології – системи концептуально оформлених абсолютних ідей і поглядів певних соціальних груп, в якій усвідомлюються та оцінюються ставлення людей до дійсності й один до одного.

Хоча будь-яка ідеологія й претендує на те, що вона є відображенням природних і божественних законів як джерел моральних норм у мисленні та діяльності людини, вона виступає лише фактом суб'єктивної реальності, визначеним колективною свідомістю конкретного суспільства.

Проте суб'єктивний характер ідеології не звільняє від необхідності формулювання її положень та їхнього знакового відображення у вигляді цільових орієнтирів виховного процесу. Лише в такому разі ідеологія може стати основою для визначення цілей та завдань виховної роботи в системі шкільної, позашкільної та вищої освіти.

Відповідно до третьої тези – формування соціально-нормативних ментальних образів і схем у позакласній виховній роботі має бути пов'язане із створенням галузі автономної поведінки вихованця.

Сформульоване положення спирається, насамперед, на сукупність спостережуваних фактів, що свідчать про те, що зміст уяви конкретної людини через низку механізмів вищої нервової діяльності прагне до опредметнення (зазначимо, що це явище відбивається в ряді наукових термінів, наприклад, “екстеріоризація” (Е. Дюркгейм, Л. Виготський), “самореалізація” (А. Маслоу), “індивідуація” (К. Юнг) тощо).

З давніх часів опредметнення змісту уяви пов'язувалося з хобі, які, як зазначають дослідники, у підлітковому віці поступово набувають ознак цілеспрямованої, внутрішньо вмотивованої, структурованої й корегованої вільної діяльності на дозвіллі [7]. Відмінною ознакою такої діяльності є відсутність тиску зовнішньої мети, здійснення якої викликане природною

необхідністю або соціальним обов'язком. Психологічно така діяльність сприймається як задоволення.

При цьому свідоме та цілеспрямоване заняття, хобі, ставить своєю метою наближення людини до “справжнього буття”, шляхом зняття відмінностей між змістом уяви й дійсністю через створення “ідеального простору”, який може існувати у формі шухляди столу, клясеру, гаражу, комп'ютера, клумби, а також приймати будь-які інші форми.

Наближаючи дійсність до змісту своєї уяви, людина відчуває почуття щастя – стан, який відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, повноті й усвідомленості життя, здійсненню людиною свого призначення (Вікіпедія).

Ми вважаємо, що з метою здійснення виховного процесу в сучасних соціальних умовах, які характеризуються тенденцією переносу логічних, організуючих правил життєдіяльності людини з громадського на індивідуальний і субіндивідуальний рівень, найбільш доцільно використовувати потенціал різноманітних хобі, які створюють умови для реалізації вихованцем змісту своєї уяви в предметній діяльності.

Для визначення психологічного аспекту хобі як сфери діяльності зі створення такого ідеального простору, ми, слідом за Б. Бьоттельгеймом [17], використовуємо термін “галузь автономної поведінки”. Цим терміном ми пропонуємо позначати частину буття людини, зумовлену винятково внутрішньою її активністю з реалізації змісту своєї уяви на індивідуальному або субіндивідуальному рівні та не детерміновану тимчасовими зовнішніми обставинами [7].

Ми вважаємо, що галузь автономної поведінки має виступати в позакласному виховному процесі як своєрідний атрактор, який притягатиме вихованця, перш за все, можливістю надання йому можливостей для здійснення своєї фантазії. Очевидно, що притягальна сила такого атрактора буде дуже великою.

Четверта наша теза про те, що соціально-нормативні ментальні образи і схеми, сформовані у позакласній виховній роботі, закладають основу соціалізації вихованця.

Ця теза багато в чому спирається на зауваження Г. Гегеля, який зазначав, що вищою метою людини є перехід її божественної природи з потенційного стану в реальний [5].

Саме з прагненням людини до опредметнення ментальних образів і схем, прагненням казку зробити бувальщиною пов'язано формування ментального габітусу людини (термін П. Бурдьє) як сукупності диспозицій, яка зумовлює її залучення в соціальні практики, у виконання соціальних ролей і функцій, здобуття соціального статусу [1].

Іншими словами, створення сфери автономної поведінки в позакласній виховній діяльності можна розглядати як перший крок соціалізації вихованця, який стає початком опредметнення його “внутрішнього змісту” в соціально значущих діях.

Наступною нашою тезою є твердження про те, що в практичному плані виховна робота вчителя на дозвіллі може бути подана як послідовність виховних прийомів у конкретних виховних ситуаціях, спрямованих на формування образів і ментальних схем, асоційованих з окремими положеннями ідеологічної матриці суспільства.

При цьому виховна робота може бути визначена як ланцюг виховних прийомів, які є продовженням таких методів виховання: переконання, вправа, заохочення, покарання, примус, приклад, змагання, критика. Прийом виховання, що використано педагогом, має бути спрямований на конструктивне вирішення педагогічної ситуації, гарантом якого виступає педагогічна майстерність учителя.

Педагогічні ситуації, з якими стикається вчитель, доцільно поділити за критерієм закладених суперечностей на конфліктні та безконфліктні, а також за критерієм несподіванки, на заплановані та спонтанні. При цьому існують чотири типи ситуацій: безконфліктні заплановані, безконфліктні спонтанні, конфліктні заплановані та конфліктні спонтанні.

Для виявлення співвідношення методів виховання з типами педагогічних ситуацій, а також цілями виховної роботи, доцільно провести емпіричне дослідження, інструментом якого стане анкета, в якій респондентам буде запропоновано присвоїти ранг методам виховання, співвіднесення з типами педагогічних ситуацій, спрямованих на виконання певних завдань виховної роботи. Результатом цього дослідження буде визначення пріоритетності використання вчителями засобів і прийомів виховання в різних ситуаціях на різних етапах позакласної виховної роботи.

Сформульовані теоретичні положення стали підставою для опису механізму позакласної виховної роботи вчителя загальноосвітнього навчального закладу.

Перш за все, успішність позакласної виховної роботи зумовлена тим, наскільки успішно вчителю вдалося створити умови для того, щоб заняття на дозвіллі вихованець сприймав як сферу автономної поведінки.

Діяльність вихованця у “сфері автономної поведінки” стає середовищем, яке, з одного боку, його захоплює, а з іншого – створює умови для вільного спілкування із педагогом, який виступає і як досвідчений товариш, і як вихователь. При цьому процес виховання слід розглядати як формування у вихованця ментальних образів та схем, відповідно панівної ідеології як соціально-нормативного конструкту.

Виховна робота вчителя являє собою ланцюг виховних прийомів, що здійснюються у безконфліктних запланованих, безконфліктних спонтанних, конфліктних запланованих і конфліктних спонтанних ситуаціях. У кожній з цих ситуацій вчитель ставить за мету створення певного враження або трансляцію певної ідеї, які асоціюються із змістом державної ідеології. При цьому чуттєві враження можуть асоціюватися з прийомами виховання, пов'язаними з особистим прикладом учителя, моментальною реакцією вчителя або колективу на дію вихованця (критика, покарання тощо),

а засвоєння ідей – з прийомами, які передбачають використанням метафор, притч, легенд, художніх образів тощо [10].

Загальним результатом конкретної виховної дії вчителя є певний образ або ментальна схема у свідомості вихованця.

Положення ідеології, інтеріоризовані вихованцем, актуалізуються проявом його духу як прагненням до “справжнього буття” й багато в чому зумовлюють його ціннісні орієнтації, особистісні риси, поведінкові стереотипи та як підсумок – стиль життя.

Таким чином, сформовані ментальні образи та схеми стають основою системи диспозицій вихованця щодо свого буття, яка виступає своєрідним продовженням державної ідеології у свідомості конкретного вихованця.

Проведена робота дала змогу сформулювати такі **висновки**:

1) переконання, цінності й вчинки вихованця визначаються тими образами (імаго), які є в його розпорядженні. Іншими словами, цінності, диспозиції, статуарний набір, а також стиль його життя багато в чому визначаються змістом світу уяви (*mundus imaginalis*);

2) позакласна виховна робота вчителя загальноосвітнього навчального закладу є засобом формування у вихованця соціально-нормативних ментальних образів і схем;

3) у процесі спортивного виховання необхідно створення таких умов, щоб ментальні образи та схеми, інтеріоризовані вихованцями, сприяли їх самореалізації не тільки у позакласній діяльності, а й далеко за її межами;

3) соціально-нормативним цільовим орієнтиром виховної роботи вчителя на сьогодні виступає державна ідеологія як соціальний конструкт, що являє собою “проекцію” абсолютних ідей на соціальну реальність;

4) механізм позакласної виховної роботи вчителя у перспективному плані може бути описаний такою схемою: створення “сфери автономної поведінки учня”, визначення конкретної виховної мети відповідно до офіційної ідеології, ситуація виховного процесу, педагогічна дія вчителя, спрямована на створення враження або трансляцію певної ідеї, образ, або ментальна схема у свідомості вихованця, формування окремих диспозицій, формування габітусу, формування стилю життя вихованця.

Отримані в ході дослідження результати дають змогу розробити науково обґрунтовані рекомендації для оптимізації виховної роботи вчителів на дозвіллі, а також можуть стати основою для подальшої операціоналізації її виховних орієнтирів.

Список використаної літератури

1. Бурдьє П. Структура, габітус, практика [Електронний ресурс] / П. Бурдьє // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I. – № 2. – Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html>.

2. Жидкова Н. Робота в Малій академії наук як форма соціалізації особистості / Н. Жидкова // Історія України. – 2010. – № 13. – С. 5–10.

3. Жукотинський К. Управління процесом формування фізичної культури учнів у позашкільному навчальному закладі / К. Жукотинський // Освіта і управління. – 2006. – № 3–4. – С. 129–137.

4. Кант И. Критика чистого разума [Электронный ресурс] / И. Кант. – Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/kanti02/index.htm>.
5. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля [Электронный ресурс] / А. Кожев ; пер. с фр. и посл. И. Фомин. – Москва : Логос, 1998. – 208 с. – Режим доступа: <http://anthropology.rinet.ru/old/library/kojev.htm>.
6. Корбен А. Мир Воображения (Mundus Imaginalis) [Электронный ресурс] / А. Корбен // Дельфис. – 2013. – № 73. – Режим доступа: <http://www.delphis.ru/journal/article/mir-voobrazheniya>.
7. Мазін В. М. Концептуальні основи розвитку культури самореалізації та автономної поведінки особистості студента в час дозвілля / В. М. Мазін // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (відп. ред.) та ін. – Київ ; Запоріжжя, 2005. – Вип. 36. – С. 101–106.
8. Мосякова І. Позашкільна освіта – формування системи цінностей / І. Мосякова // Позашкілля. – 2009. – № 5. – С. 8–10.
9. Парубець В. Гурткова робота – неодмінна складова системи освіти і виховання підростаючого покоління / В. Парубець // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 1. – С. 48–50.
10. Потанина Л. Т. Использование средств образно-символического мышления с целью развития нравственной сферы личности школьника / Л. Т. Потанина // Вестник Московского государственного областного университета. Серия “Психологические науки”. – 2012. – № 4. – С. 100–106.
11. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта та виховання крізь призму сьогодення / Г. П. Пустовіт // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 28–32.
12. Розин В. М. Образ и схема в контексте воображения и становления / В. М. Розин // Мир психологии. – 2009. – № 4 (60). – С. 30–39.
13. Сивохоп Я. Формування навичок здорового способу життя учнівської молоді в умовах позашкільних навчальних закладів / Я. Сивохоп // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2007. – № 5. – С. 48–49.
14. Сущенко Т. І. Фактори позашкільного виховання / Т. І. Сущенко // Початкова школа. – 1996. – № 2. – С. 43–45; № 3. – С. 40–42.
15. Твардовский К. Образы [Электронный ресурс] / К. Твардовский // Воображение как познавательная возможность: как возможно творческое воображение? – Москва, 2001. – Режим доступа: http://www.philosophy.ru/library/image/sb_image2001.html.
16. Юнг К.-Г. Об архетипах коллективного бессознательного [Электронный ресурс] / К.-Г. Юнг // Архетип и символ / пер. А. М. Руткевича. – Москва : Ренессанс, 1991. – Режим доступа: http://pryahi.indeep.ru/psychology/jungian/jung_01.html.
17. Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations / B. Bettelheim. – In : Abnorm. Psychol. Albany 38, 1943. – 432 p.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2015.

Мазин В. Н., Сущенко А. В. Определение сущности и целевых ориентиров внеклассной воспитательной работы учителя общеобразовательного учебного заведения

В статье обосновывается теоретический базис для научного описания внеклассной воспитательной работы учителя общеобразовательного учебного заведения. В частности, формулируется положение о ключевой роли воображения воспитанника в воспитательном процессе, а также приводятся аргументы в пользу того, что внеклассная воспитательная работа учителя должна быть направлена на создание условий для формирования у воспитанников социально-нормативных ментальных образов и схем в соответствии с официальной идеологией. На основе сформулированных теоре-

тических положений описывается механизм внеклассной воспитательной работы учителя общеобразовательного учебного заведения.

Ключевые слова: *ментальные образы, ментальные схемы, учитель, воспитание, внеклассная воспитательная работа, идеология.*

Mazin V., Sushchenko A. Determination of Essence and Goals of Teacher's Extracurricular Educational Work at the Middle School of General Education

The article explains the theoretical basis for the scientific description of teacher's extracurricular educational work at the middle school of general education. In particular, it highlights the idea about the key role of the pupil imagination in the educational process, and it also states that the teacher's extracurricular educational work should be aimed at creating conditions for the formation socially normative mental images and patterns in the pupils according to the official ideology.

On the basis of theoretical ideas the article describes a mechanism of the teacher's extracurricular educational work of at the middle school of general education that can be represented in such a way: the determination of specific educational objectives, the situation of sporting or non-sporting activity, a coaches' pedagogic act that aimed at creating of impressions or idea transmissions, images, or mental scheme in a pupil mind, the formation of individual dispositions, the habitus formation, the formation of a pupil lifestyle.

The study results allow to develop scientifically grounded guidelines for optimization in educational work of coaches in different kinds of sports as well as to serve as a basis for the further development of means for the verification of the effectiveness of this work.

Key words: *mental images, mental schemes, teacher, education, extracurricular educational work, ideology.*